

PILGUHEIT EESTIKEELSE SÕJANDUSSÕNAVARA KUJUNEMISELE AASTATEL 1885–1913

Toivo Kikkas, Reet Hendrikson

ÜLEVAADE. 19. sajandi lõpp ja 20. sajandi algus on jäänud eesti kultuurilukku kui periood, kus pandi alus eesti sõjandusterminoloogiale. Kummatigi pole nimetatud ajajärku siinse artikli autorite andmeil seni põhjalikumalt uuritud. Artiklis tutvustamegi sõjandussõnavara kujunemislugu aastatel 1885–1913, niisiis perioodil, mis jääb venestusaja keerulisemate aastate ja Esimese maailmasõja vahepeale. Toonast ajastut iseloomustas eeskätt vene keele ülevõim, ent eesti haritlased kasutasid nii omavahelises suhtluses kui ka kirjutistes üldjuhul saksa keelt. Venestamise tõttu oli emakeelne õpe 1905. aastani surve all, kuid samal ajal jäi valdavale osale Vene armees teeninud eesti sõjameestest ka riigikeele õpe napiks. Aastatel 1875–1913 võeti Vene armee teenistusse 100 000 eestlasest noorsõdurit, Esimeses maailmasõjas mobiliseeriti alates 1914. aastast aga 80 000 eestlast. Vajadusest lihtsustada vene keele õppimist lähtusidki toonase sõjanduskeele seisukohast kolm tähtsamat teost, mis on pärit Jakob Hurda, Ado Grenzsteini ja Johann Elendi sulest. Neist kaks (Hurda ja Elendi trükis) on venekeelsete armeekäsiraamatute tõlked, Grenzsteini oma originaalteos, täpsemalt vene-eesti sõnastik. Kolm nimetatud allikat ongi alljärgneva artikli keskmes. Tausta loomiseks heidame pilgu nii toonasele ajastule kui ka kõnealuste autorite keelevaadetele. Ajaloolise konteksti avamine aitab paremini mõista tegureid, mille taustal hakkas arenema eestikeelne sõjandussõnavara.

Võtmesõnad: mõiste, termin, sõjandusterminoloogia, laensõna, oskussõnastik, sõjaajalugu, venestamine

Keywords: concept, term, military terminology, loanword, glossary, military history, russification

1. Sissejuhatus

Tuleb praegu kellelgi kord kätte, sügavamaid ja raskemaid asju Eestikeeles seletada ehk tõlkida, siis ajab igamees ise omale tee, üleüldist kõigile käidavat ja tuntud teed veel ei ole¹.

Nii tõdes ligi 140 aastat tagasi keelemees ja kultuuritegelane Jakob Hurt. Hurt oli üks neid, kes lükkas hoo sisse rahvuslikule emantsipatsioonile, mille tulemusena saab nüüdseks väita, et eesti teadus- ja erialakeel ning keeles kätkevad võimalused ei jää alla teistele kultuurkeeltele. Sama saab öelda sõjanduskeele kohta, ehkki usutavasti leidub neid, kes ei pruugi seda mõtet jagada. Hurdalikult väljendudes: praeguseks on teid liigagi palju, nii et igamees võib nende rägastikku suisa ära eksida.

Tänapäeva mõistmiseks on paslik heita pilk minevikupärandisse ja eestikeelse sõjandusterminoloogia arendamise algusaega. Kuidas ja millistes oludes hakkas kujunema eestikeelne sõjandussõnavara? Millistest põhimõtetest lähtuti? Mille üle diskuteeriti? Artikli fookuses ongi tänapäeva sõjandusterminoloogia põhivara kujunemislugu, täpsemalt aastad 1885–1913. Sõjandussõnavara peamiste mõjutajate ja kujundajatena tulevad nimetatud ajajärgul kõne alla Jakob Hurt, Ado Grenzstein ja Johann Elend². Kui Hurt ja Grenzstein on eesti kultuuriloos tuntud, mitmekülgse pärandiga kultuuri-tegelased, siis Elendi nimi on tänapäeval ilmselt pigem tundmatu.

Mõnevõrra üllatav võib tunduda seik, et vaadeldavat ajajärku pole sõjanduskeele arendamise seisukohast – vähemalt siinse artikli autorite andmeil – seni põhjalikumalt uuritud. Ometi on see periood, mil pandi alus eestikeelsele sõjandussõnavarale ja selle arendamisele. Alates 1885. aastast ilmus ligi 30 aasta jooksul kolm eesti sõdurile mõeldud teost. Need olid Jakob Hurda tõlgitud „Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures“ (1885)³, Ado

¹ **Hurt, Jakob** 2012. Kas eesti keelele uusi sõno tarvis. – Keelemees. Tartu: Ilmamaa, lk 155. [**Hurt, Jakob** 1871. Eesti Postimehe lisaleht nr 22, 24–27, lk 130, 142, 148, 154, 160.] [**Hurt** 2012]

² Ei ole täit kindlust, kas teose tõlkijana märgitud I. Elend on Riia seminari lõpetanud preester Ioann (Johann) Elend (1859–1925). Perekonnanimi esineb toonastes väljaannetes nii kujul *Elend* kui ka *Elendt*. Lähtudes eessõnas olevast venekeelsest kirjapildist kasutame edasises nimekuju *Johann Elend*.

³ Algteos **Suššinski, Franz** 1885. Posobie pri obučšenii molodõh soldat iz Estontsev. Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures. 2., parand. tr. Tartu: K. Mattiesen. [**Abinõu ...** 1885] Hurda tõlkele viitavana kasutame analüüsiosas initials **H**.

Grenzsteini „Soldati sõnaraamat“ (1890)⁴ ja Johann Elendi tõlkena „Käsiraamat alamwäeteenijate Eestlaste tarwis“ (1896)⁵. Nimetatud trükiste mõjukust ei vähenda tõik, et neist kaks – Hurda ja Elendi sulest ilmunu – olid käsiraamatute eestindused, mitte originaaltekstid. Samuti ei saa neid nimetada sõnastikeks selle sõna tänapäevases tähenduses, ehkki mõlemad sisaldavad umbes leheküljepikkust sõnastikuosa. Tänapäeva mõttes ja mõistes sarnaneb nende ülesehitus ehk enim vestmikega, ehkki need evivad ka käsiraamatu, õpiku ja vestmiku jooni. Õeldu on ka loogiline, sest toona oligi neil mitu funktsiooni. Tegu on omamoodi praktilis-didaktilise žanriga. Edaspidi kasutame nende kohta koondnimetust *käsiraamatud-sõnastikud*. Taoliste teoste žanrilisest eripärast tuleb pikemalt juttu viiendas peatükis.

Nagu igasuguse muu keelenähtuse puhul, nii ei saa ka terminivara kujunemist käsitledes mööda ajaloolis-kultuurilistest oludest. Võrreldes vaatlusalust ajajärku ajavahemikuga 1914–1920, näeme, et asjassepuutuvad kirjandust ilmus vähe, põhjuseks eesti soost meeste mitte nii massiline mobilisatsioon tsaariarmeele.

Alates Esimese maailmasõja algusest ehk aastast 1914 ilmus nelja aasta jooksul sama palju käsiraamatuid-sõnastikke kui eelnenud 30 aasta jooksul ehk siis samuti kolm: Ansomardi (*alias* Peäro August Pitka) „Sõjamehe sõnastik“ 1914. aastal, Richard Summeri „Eesti soldati käsiraamat“ 1916. aastal ja „Eesti kamandu sõnad jalaväele“ 1918. aastal. Niisiis arenes eestikeelne sõjandussõnavara pärast 1913. aastat hoopis teistel tingimustel.

Esimese maailmasõja eelset ajajärku iseloomustavad ennekõike venestamismõjud, peamiselt venekeelne kooliharidus. Teisalt kerkis üha enam esile vajadus eestikeelse sõjandussõnavara, oskussõnastike ja vestmike järele (eesti meeste kehva riigikeeleoskusega seotud probleemid Vene armees, Vene-Jaapani sõda). Keele- ja kultuuritegelaste vastandlikud vaated teevad ajajärgu iseäranis huvitavaks. Sellest, milles seisukohtade vastakus täpsemalt seisneb, tulebki alljärgnevas juttu.

Allpool käsitleme esmalt lühidalt meetoodikat. Teises peatükis peatume toonastel ajaloolis-poliitilistel oludel, märksõnadeks *venestamine* ja *1905. aasta*

⁴ **Grenzstein, Ado** 1890. Soldati sõnaraamat. Russko-estonskij slovar dlja soldat-estontsev. Tartu: A. Grenzsteini trükk ja kirjastus. [**Grenzstein** 1890] Analüüsisosas kasutame sõnastikule viitavana initsiaali **G**.

⁵ **Elend, I.** 1896. Käsiraamat alamwäeteenijate Eestlaste tarwis. Rukovodstvo dlja nižnih tšinov iz Estontsev. Kokkupandud Sõjawäe Valitsuse käsukirja põhjusel 1880 aastal No 335. Jurjewis. Trükitud J. Ungerson'i kirjastuses. [**Elend** 1896] Elendi tõlkele viitavana kasutame analüüsisosas initsiaali **E**. Käskkiri nr 335 oli kaitseminister Miljutini üldine juhend („Noorsõdurite väljaõppe korra eeskiri“), millest Elend teose koostamisel ilmselt juhendus.

revolutsiooni mõjud. Seejärel võtame vaatluse alla kolme keelegehe ehk Hurda, Grenzsteini ja Elendi tegevuse ning nende kirjutiste retseptiooni. Neljas peatükk eritleb eelnimetatud autorite keelevaateid. Viiendas peatükis keskendume kolmele ajajärku kujundanud teosele: Grenzsteini sõnastikule ning Hurda ja Elendi tõlgitud käsiraamatule. Esmalt anname neist kõigest lühiülevaate ning seejärel vaatleme teostes leiduvat keeleainest lähemalt. Analüüsi toetamiseks ning ajastu ja toonase keele eneseotsingute ilmestamiseks toome trükistest ka keelenäiteid.

Metoodikast

Käsitluse eesmärk on valgustada eestikeelse sõjandussõnavara teadliku arendamise algusaega. Otsime vastuseid küsimustele, kuidas ja millistes oludes hakkas kujunema eestikeelne sõjandussõnavara, millistele põhimõtetele tuginesid käsiraamatute-sõnastike koostajad-tõlkijad Jakob Hurt, Ado Grenzstein ja Johann Elend ning kuidas mõjutas terminivara kujunemist ajaloolis-kultuuriline kontekst.

Siinne lühiuurimus on olemuselt kvalitatiivne, meetodiks dokumendi-analüüs. Termininäidete valikul oleme pidanud silmas seda, et tegu oleks sõjanduse põhimõisteid nimetavate sõnade ja terminitega, mis ühtlasi aitavad esile tuua ajastule omaseid jooni ja keele eneseotsinguid. Sestap toome näiteid ka arhailistest keelekujudest ja kõrvutame kolme trükise terminikujusid. Eraldi peatume eelnimetatud autorite keelevaadetest.

Selleks et saada mis tahes keele- või laiemalt kultuurinähtusest võimalikult tõetruud pilti, on vaja käsitleda nii keelelist, keelevälisest kui ka metakeelelist tahku. Siinses tähendab see distsipliinide – ajalooteaduse ja filoloogia – lõimimist.

Kirjutis tugineb suures osas kolme eelmainitud keelegehe trükistele, mida täiendavad arhiiviallikad, peamiselt Rahvusarhiivi fondist „Trükiasjade inspektor Tartus“ (Tartu üksiktsensor, EAA, fond 321) ja Eesti Kultuuriloolise Arhiivi materjalid (EKLA, fondid 44 ja 55).

2. Ajaloolis-poliitilised olud 19. sajandi lõpus ja 20. sajandi alguses

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse Vene impeeriumi iseloomustab kõikumine traditsiooni ja moderniseerimise vahel. Ellu viidi suuri reforme, märksõnadeks said *industrialiseerimine* ja *uue tehnoloogia kasutuselevõtt*. Teisalt ei

olnud impeerium ühtne ja nappis rahalisi vahendeid. Ühtlustamise ja riigivõimu maksmapaneku põhivahendid olid armee, haridussüsteem ja kirik.⁶

Paljurahvuselise Vene armee üks eesmärke oli ühte sulatada impeeriumi rahvad. See peegeldus ka sõjaväes: väljaõppes ja teenistuses kasutati vaid vene keelt. Samas takistas integreerimist paljude mittevenelaste kehv riigikeeleoskus, mis muutis sõjaväeteenistuse vene keelt kehvasti valdajatele raskeks.

1874. aastal Vene impeeriumis kehtima hakanud üldine sõjaväekohustus tähendas varasemast enamate eestlaste teenimist tsaariarmees. Aastatel 1875–1913 võeti Eesti alalt, s.o Eesti- ja Liivimaa kubermangust, noorsõdurina teenima ligi 100 000 eestlast. Ülejäänud teenistuskõlblikud mehed määrati maakaitseväkke.⁷ Valdav osa teenistusse kutsutud eesti meestest olid talupojad. Alates kümnendast eluaastast olid nad kuni kolm aastat õppinud vallakoolis ehk maa-alkgkoolis⁸. Samas pakkus 1880. aasta seisuga vene keele õpet vähem kui pool Eesti- ja Põhja-Liivimaa kubermangu vallakoolidest⁹.

Eesti alalt teenistusse kutsutute kehva vene keele oskuse üle olid sõjaväevõimud kurtnud juba eelnenud kümnenditel. Näiteks aastatel 1863–1864 Balti laevastikku võetud 314 nekrutist oskas vene keelt vaid 25% ja sedagi vähesel määral. Kurdeti sellegi üle, et eestlased ei omanda vene keelt piisavalt hästi seetõttu, et neil oli võimalik omavahel emakeeles suhelda. Lahendusena soovitati edaspidi komplekteerida laevastik ainult venelastest.¹⁰ Teisalt oli probleem venelaste vähenenud osakaal impeeriumi rahvastikus: 19. sajandi lõpus oli see napilt üle 44%¹¹. Probleemi ulatust tõdes üks vaadeldava perioodi ajalehti, märkides, et kuigi eestlasi peetakse tublideks sõjameesteks, on takistusteks

⁶ 19.–20. sajandi vahetuse Vene impeeriumi kohta vt lähemalt nt **Kappeler, Andreas** 2009. Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 51–92. [**Kappeler** 2009]

⁷ **Tannberg, Tõnu** 2011. Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikum ja Venemaa sõjalaaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa, lk 27. [**Tannberg** 2011]

⁸ **Laul, Endel** 2010. Alghariduskoolid 1860.–1880. aastatel. – Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk (koostajad). Eesti kooli ajalugu. 2. kd. 1860. aastaist 1917. aastani. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 123–126.

⁹ **Raun, Toivo Ülo** 2009. Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 140–141. [**Raun** 2009]

¹⁰ **Tannberg** 2011, lk 279.

¹¹ **Kappeler** 2009, lk 53.

võõras keskkond ja keel¹². Eestlaste sattumine sõjaväeteenistusse võõra rahva keskele oli paratamatu, küll aga võidi aidata kaasa nende vene keele oskuse parandamisele. Johann Elend tunnistaski tõlke eessõnas, et suurem osa eestlasi ei oska sõjaväeteenistuse alguses vene keelt ja õpib seda vähehaaval alles teenistuse käigus. Elendi teose väljaandmise peamine põhjus oli lihtsustada vene keele õppimist.¹³ Küllap võib seda motiivi laiendada kõigile selle ajajärgu kakskeelsete käsiraamatute-sõnastike avaldamisele.

Keiser Aleksander III võimuletulekuga 1881. aastal sai hoo sisse Venemaa äärealade venestamine. Eesmärk oli vähendada saksa mõju ja muu hulgas assimileerida Balti provintsid ulatuslikumalt impeeriumi koosseisu. Eestlaste lootus, et (balti)saksa kultuuri ja keele mõju tõrjumise arvelt saavad rohkem eluõigust eesti kultuur ja keel, osutus ennatlikuks. Mõlemad sattusid pigem suurema surve alla. Mida enam venestamine hoogustus, seda valusamaks probleemiks muutus eestlastele emakeelne haridus.

Revolutsioonilise liikumise tõttu sattus tsaarivalitsus 1905. aastal laialdase surve alla. Sama aasta kevadises märgukirjas kritiseeris Liivimaa rüütelkond koolide varasemat venestuspoliitikat. Postimehe märgukirjas avaldas oma rahulolematust hulk rahvuslasi, nagu Jaan Tõnisson, Peeter Põld, Villem Reiman jt. Nõuti eestikeelset õpet nii valla-, kihelkonna- kui ka ministeeriumikoolides, samuti linna algkoolides. Ka tänavatel protestivad kooliõpilased nõudsid üleminekut emakeelsele õppele. Surve alla sattunud tsaarivalitsus tegigi järeleandmisi. 1906. aasta oktoobris otsustati lubada emakeelset õpet algkooli kahel esimesel aastal ja see otsus jäi kehtima kuni 1913. aasta augustini.¹⁴ Tasub mainida, et 19. sajandi lõpus oli koolitalv lühike, kestes 15. oktoobrist 23. aprillini (jüripäevani)¹⁵.

Niisiis kehtis Esimese maailmasõja hakul Eesti alal kord, mille kohaselt pidi valdav osa poisslastest käima koolis kolmel talvel alates kümnendast eluaastast. Õpe oli kahel esimesel aastal eestikeelne. Arvestades asjaolu, et armeeteenistuse ja õpingute vahele jäi aastaid, tekib küsimus, kui palju ühe aasta jooksul omandatust oli võimalik alal hoida. Usutavasti ei olnud suurel osal kooli lõpetanud noortest võimalik enne armeeteenistust vene keelt ka

¹² Vt nt **Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures**, 1885. – Tallinna Sõber, nr 42, 18. oktoober. [**Abinõu ... arvustus** 1885]

¹³ **Elend** 1896, lk 4.

¹⁴ **Laul, Endel; Liim, Ants; Sirk, Väino** 2010. Karistuspoliitika 1905. aasta revolutsiooni ja duumamonarhia aastail (sügis 1905–1917). – Eesti kooli ajalugu, 2. kd, lk 448–470.

¹⁵ **Jansen, Ea** 2007. Eestlane muutub ajas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 349. [**Jansen** 2007]

piisavalt praktiseerida. Nimetatud tegurite taustal on ilmne, et vajadus vestmike ja eestikeelse terminoloogia järele oli olemas, sest seeläbi said eesti noorsõdurid aru venekeelsete käskude ning mõistete sisust.

3. Käsiraamatud-sõnastikud, nende autorid ja retseptisioon aastatel 1885–1896

Kõik kolm siin artiklis käsitletavat teost aastaist 1885–1896 ilmusid Tartus. Eestikeelsed trükised käisid enne avaldamist läbi tsensori laualt, et hoida ära poliitiliselt ebasobivate või riigivastaste arvamuste avaldamist.¹⁶ Ajajärku iseloomustab seik, et kõik kolm teost anti välja eraalgatusel. Keskvõimu tasandil võidi anda nende avaldamiseks küll luba, kuid riigi rahastusel ei ilmunud neist ükski. Ilmselt olid avaldamisloa taga praktilised kaalutlused. Samas eelistas riigivõim taolist ettevõtmist nagu sõduritele mõeldud sõna- või käsiraamatu avaldamine ametlikult mitte toetada.

Ea Jansen on võimude poliitikaga seoses arvanud, et eestlaste ja lätlaste varsti saabuvasse, kooliharidusel põhinevasse venestumisesse küll usuti, aga piisava riigikeeleoskuse saavutamiseni siiski aktsepteeriti eestikeelseid trükiseid¹⁷. Vähem realistlik pole seegi võimalus, et venestamise põhipingutus oli suunatud poola ja baltisaksa eliidile ning talupoegadest enamuse kiire venestamine ei olnud omaette eesmärk. On märgitud, et riigivõimul ei piisanud selleks ka vahendeid¹⁸.

Kolm käsitletud teost ei võistelnud trükiarvult teiste praktiliste väljaannetega, nagu kalendrid, mida avaldati aastatel 1884–1894 tiraažis 10 000–40 000. Pigem jäid trükiarvud samasse suurusjärku eesti-vene üldsõnastikega, mille sihtgrupp oli laiem. Põhjuseid, miks kahe ülejäänud tiraaž jäi väikeseks ja kordustrükke ei tulnud, võib olla mitu. Välistada ei saa, et teoseid reklaamiti vähe. Võimalik on seegi, et varasemaga võrreldes esines 19. sajandi lõpu Vene armees keeleprobleeme siiski vähestel ja ajakirjandus utreeris probleemi, tuginedes vananenud infole.

Johann Elendi kohta on andmeid väga napilt, mistõttu järgmistes alapeatükkides temast juttu ei tule. Elendi kohta on teada, et ta lõpetas 1883. aastal

¹⁶ Vt lähemalt käsitletava perioodi tsensoritest: **Jansen, Ea** 2000. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – Tuna, nr 2, lk 52.

¹⁷ **Jansen** 2007, lk 435.

¹⁸ **Pavlenko, Aneta** 2011. Linguistic russification in the Russian Empire: peasants into Russians? – Russian Linguistics, Vol. 35, No. 3, pp. 348–349.

Riia vaimuliku seminari. Ta teenis kõstri-kooliõpetajana aastatel 1883–1885 Kihnu Püha Nikolai koguduses ja aastatel 1883–1885 Lihula Püha Neeva-Aleksandri koguduses. 1885. aastast alates teenis Elend Väandra Peetruse ja Pauluse koguduses, esmalt diakoni ja siis preestrina.¹⁹ Elendi tegevuse kohta on arhiivimaterjale vähe, pealegi pole tema isiku seotus avaldatud teosega täiesti kindel, mistõttu ei peatuta tal siinses käsitluses pikemalt. Teada on, et Elendi 1896. aasta lõpus ilmunud tõlketeost „Käsiraamat alamväeteenijate eestlaste tarvis“ arvustati ajakirjas Põllumees. Trükist nimetati Vene armee teenivatele eestlastele väga vajalikuks. Ainsa puudusena mainiti, et teoses ei nimetata mõlemas keeles püssi osi²⁰.

3.1. Jakob Hurt ja tema „Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures“

Esimene siinse artikli autoritele teadaolev kakskeelne, eesti sõjameestele mõeldud käsiraamat ilmus 1885. aastal Jakob Hurda sulest.²¹ Hurda varasemad uurijad on käsiraamatu tõlke ühel või teisel põhjusel mainimata jätnud, vähemalt ei ole nende ridade kirjutajatel selle kohta andmeid.

Hurda tõlketeos sai avaldamisloa Vene armee peastaabi ja sõjaministeriumi õpetatud komiteelt. Sel teemal toimunud kirjavahetuse kohta saaks enam teavet Vene arhiividest. Raamatu tiitellehel on märge, et teose on enne avaldamist läbi vaadanud Peterburi tsembrilõivnik Maznev. Tartu üksiktsensori läbivaadatud trükiste nimekirjas Hurda teost seetõttu ei leidu ja paraku jääb teadmata esmatrüki tiraaž. Teine, parandatud trükk jõudis heakskiidu saamiseks Tartu üksiktsensori Jannseni lauale ja selle tiraaž oli 1889. aastal 2650.²² Võrdluseks: 1890. aastal koostatud Ado Grenzsteini sõnastikku trükiti 3000 eksemplari²³.

Hurda üllitise vastuvõtt oli positiivne. Ajalehes Tallinna Sõber avaldati 1885. aastal arvamust, et mitte ühtegi eesti meest ei peaks ilma Hurda trükiseta sõjaväeteenistusse saatma: seda hinnati kõige hinnalisemaks kingiks, mida lähedased võisid kutsealusele teha. Leiti suisa, et kui rahanappusel ei ole kellelgi võimalik trükist soetada, siis peaks koguduse juhtkond hoolt kandma

¹⁹ **Johann Elendti teenistuskäik.** – RA, EAA, fond 1937-1-80, pagineerimata.

²⁰ **Toimetusele saadetud raamatud** 1897. – Põllumees, nr 1, 1. jaanuar, lk 31.

²¹ **Abinõu ...** 1885.

²² **Tartu üksiktsensori trükilubade žurnaal 1887–1894.** – RA, EAA, fond 321-1-128, leht 62p.

²³ **Tartu üksiktsensori trükilubade žurnaal 1887–1894.** – RA, EAA, fond 321-1-128, leht 80p.

selle eest, et armeeteenistusse kutsutud koguduse liikmetele ostetaks sõnastik koguduse eelarvest.²⁴

Ajalehes Olevik anti Hurda tõlketeose valmimisest lehelugejatele teada juba enne selle müügile ilmumist. Ilmselt oli arvustuse autoril võimaldatud teosega varem tutvuda. Ses lühikeses teadaandes nimetati ainsa puudusena venekeelsete sõnade rõhu märkimata jätmist. Üldiselt pidas Oleviku kirjatükk Hurda tõlketeost teenistusse astuvatele eesti noorsõduritele hädavajalikuks²⁵. Tõlkest anti välja ka teine, parandatud trükk. Teise trüki ainus erinevus esimesega oligi see, et venekeelsetele sõnadele oli lisatud rõhumärgid²⁶. Ei saa välistada, et teose esmatrükk osutus piisavalt populaarseks, või siis oli kriitikat võetud sedavõrd tõsiselt.

Ajaloolane Mart Laar on märkinud, et Hurt sai 1880ndatel Peterburis Jaani koguduse õpetaja ameti ja teadustöö kõrval „kasulikke tellimusi“. Laar toob näiteks 1882. aastal eesti keelde tõlgitud 1864. aasta kohtuseadused, tähendades, et sellised lisatööd kindlustasid igati Hurda perekonna majanduslikku seisut. Kummatigi ei viita Laar oma väidete algallikale.²⁷ Aleksander Mohrfeldt keskendub Hurda tollaseid tegemisi käsitledes tema 1885. aasta detsembris valminud doktoritööle ja nimetab teise samal ajal valminud suurema tööna teose „Vana Kannel“ II osa²⁸. Hurda perekonna 1880ndate esimese poole kirjavahetuses tema kirjatöid kahjuks ei mainita²⁹, ehkki see võinuks sisaldada uurijatele tänuväärset teavet.

Lisaks kõnealusele käsiraamatule tõlkis Hurt talurahva- ja kohtuseaduseid. Tõlkimisega seoses avaldas Hurt ajalehes Olevik selgitava artikli, märkides muu hulgas, et kohtuseaduste tõlke usaldas talle keiserlik kohtuministeerium³⁰. Kohtuseaduste tõlkimise tagamaadest saab rohkem aimu ajakirjast Tulimuld, kus on publitseeritud Hurda kirjavahetus soome keeleteadlase August Ahlqvistiga. Kirjadest selgub, et 1881. aastal soovis kohtuministeerium Hurdalt uute rahukohtuseaduste tõlkimist. Tõenäoliselt ei saanud või ei soovinud Hurt tõlketööst loobuda, ent samas seadis see ta ajakitsikusse. Kirjas Ahlqvistile mainibki Hurt, et ta soovib loobuda hoopis

²⁴ **Abinõu ... arvustus** 1885.

²⁵ **Keel ja kirjandus** 1885. – Olevik, nr 42, 14. oktoober, lk 2.

²⁶ **Abinõu ...** 1885.

²⁷ **Laar, Mart** 1995. Raamat Jakob Hurdast. Tartu: Ilmamaa, lk 135.

²⁸ **Mohrfeldt, Aleksander** 2007. Jakob Hurda elu ja töö. Tartu: Ilmamaa, lk 257.

²⁹ **Lender, Henno** 2007. Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Esimene köide 1866–1896. Tartu: Ilmamaa, lk 201–266. [**Lender** 2007]

³⁰ **Hurt, Jakob** 1882. Oodatud uus seaduseraamat. – Olevik, nr 48, 23. november, lk 1.

õpetajaametist. Nimelt oli Hurt lisaks eesti kogudusele õpetaja ka Peterburi saksa koguduses ning teenis samas kubermangus Ouduva rohkearvulist kogudust. Kõike seda pidas Hurt üle jõu käivaks, kuigi tema sõnul oli õpeajaamet hästi tasustatud ja kindlustas tema hea elujärje.³¹

Hurda jaoks ei pruukinud koguduse õpetaja ameti ja doktoritöö kõrval tehtud lisatööd olla lihtsad, kuid ilmselt oli tal keele- ja teadusmehena küllalt praktilist meelt. Hurdal oli vaja näha lisavaeva pere ülalpidamisega: kirjavahetusest selgub, et Hurda abikaasa Eugenie (Jenny) meelest ei taganud see amet perele piisavat sissetulekut. 1881. aasta suvel kirjutas ta oma kaasale nii: „Usu mind, südameke, raha läheb ka siin nagu leiba. Me elame nii kohutavalt lihtsalt, ma ei ole oma elus veel nii tagasihoidlikku, isegi kasinat toitu söönud. /---/ Sedaviisi aga ei tule ma rahaga välja, kui ma kõikvõimalikke riietusesemeid pean ostma. Seda pean ma Sulle küll ütleva, et selle rahaga, mis Sa mulle andsid, ei saa ma augusti lõpuni hakkama, kui ma ka kes teab kui kokkuhoidlikult elan“³².

Erinevalt kohtuseaduste tõlkest ei kommenteerinud Hurt käsiraamatu tõlget ajalehtedes, samuti ei võtnud ta sõna ei Elendi käsiraamatu ega Grenzsteini sõnastiku ilmumise puhul. Pärast käsiraamatu tõlke trükkimist keskendus ta teistele, talle nähtavasti enam südamelähedastele teemadele, nagu rahvaluule ja vanavara kogumine.

3.2. Ado Grenzstein ja tema „Soldati sõnaraamat“

Viis aastat pärast Hurda sulest ilmunud käsiraamatu tõlget ehk 1890. aasta sügisel avaldatud Grenzsteini „Soldati sõnaraamat“ sai tagasihoidlikuma tähelepanu osaliseks. Ometi on nimetatud sõnastiku näol tegemist esimese eesti sõjandussõnastikuga. On ka neid autoreid, kes on just seda sõnastikku pidanud ühtlasi eesti esimeseks oskussõnastikuks³³. Pealegi on Grenzstein

³¹ Jakob Hurda kirju professor A. Ahlqvistile 1969. – Tulumuld, nr 3, lk 154–159.

³² Lender 2007, lk 219–220.

³³ Vt nt Veskimägi, Enn 1990. Sada aastat eesti sõjanduse sõnaraamatuid. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 736. Tiiu Erelti arvates on eesti esimene oskussõnastik aastal 1909 ilmunud saksa-vene-eesti matemaatikasõnastik (2., täiendatud trükk 1917. a, 3. tr 1922). Vt Erelt, Tiiu 2007. Terminõpetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 354–355. [Erelt 2007] Niisiis on defineerimise küsimus nii see, millist sõnastikku pidada oskussõnastikuks, kui ka see, mida tähendab sõnastik. Näiteks võivad vana kirjakeele uurijad kõige esimeseks oskussõnastikuks nimetada saksakeelset teost „Lühike sissejuhatus eesti keelde“ (1732, põhiautor Anton Thor Helle). Selle lisas on eesti-saksa sõnastik, mis sisaldab nt taimede, nädalapäevade, kuude nimetusi. Vt Erelt 2007, lk 354–355.

esimese eesti tehissõna *male* looja ja selle seost sõjandusega pole vaja kaugelt otsida³⁴.

Ado Grenzstein on ajalukku läinud venestusperioodi ühe vastuolulisema isiksusena. Otsides võimalusi, kuidas eestlased saaksid rahvusena püsima jääda, jäi Grenzsteini mõttekäikudest tema vastastele siis ja hiljemgi mulje, nagu pooldanuks ta venestamist³⁵. Viimastel aastakümnetel on püütud Grenzsteini pärandit sügavamalt mõista ja hakatud sedamööda tema osatähtsust ümber hindama³⁶. Küllap tekitas enim mõistmatust Grenzsteini teistest erinev vaade rahvusele: nimelt ei olnud rahvus tema jaoks eraldi eesmärk, vaid oli midagi iseenesestmõistetavat³⁷. Niisiis võib öelda, et Grenzstein oli oma vaadetega teatud mõttes oma ajast ees.

Ajalehes Olevik avaldatud tekstide abil soovis kirja- ja keelemees Grenzstein täita lünki hariduselus ja panna lugejaid mõtlema eesti rahva tuleviku üle. Nii mõnigi Grenzsteini keeletepanek tuli Oleviku kaudu kasutusse, sh tänapäeva sõjandussõnavarasse kuuluv *tagala*. Grenzsteini tegevus oli muu hulgas kantud püüdest kaitsta eesti keelt võõrmõjude sissetungi eest³⁸.

Grenzsteini sõnastikku reklaamiti kui praktilist abivahendit eesti sõjameestele: „Selles raamatukeses on 1000 sõna, millega soldat kroonuteenistuses võib läbi saada. Ta on väikeses kaustas trükitud, nii et teda kerge on taskus ühes kanda.“³⁹ Tuleb märkida, et Grenzsteini teost võisid huvilised raamatupoodidest soetada veel 1906. aastal⁴⁰ ja Elendi oma isegi 1910. aastal⁴¹. Siin võib põhjus peituda nii vajakajäämistest teose kasulikkuse selgitamisel kui ka selles, et kasina vene keele oskusega nekruteid – keda oli tõenäoliselt valdav osa kutsealustest – taolised trükised lihtsalt ei kõnetanud.

³⁴ Vt ka **Eesti etümoloogiasõnaraamat**. <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=malev&F=M&C06=et> (23.10.2020). Eesti etümoloogiasõnastiku järgi on *malev*-tüve päritolu teadmata: see esineb küll Läti Henriku kroonikas, ent on murdekeelest kadunud. Siinkirjutajate andmeil on tegu just murdesõnaga (*malvi/mälvi* 'linnurida, linnurivi'). Seega on *male* etümoloogia vaatepunktist kahekordselt kujundlik (*linnurida* > *rahvavägi* > *sõjategevust matkiv lauamäng*).

³⁵ **Jansen** 2007, lk 439.

³⁶ Vt nt **Arukaevu, Jaanus** 1997. Ado Grenzsteini tagasitulek. – Akadeemia, nr 12, lk 2467–2514. [**Arukaevu** 1997] Uuest katses hinnata Ado Grenzsteini rolli Eesti ajaloos vt **Ajaloo Instituudis 28. jaanuaril 1999 toimunud seminari ettekanded ja arutelu**, 1999. – Tuna, nr 2, lk 111–125.

³⁷ **Arukaevu** 1997, lk 2481.

³⁸ **Pallas, Anu** 2018. Ado Grenzstein päevalehte püüdmä. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 382–384.

³⁹ **Keelekool** 1890. – Olevik, nr 37, 10. september.

⁴⁰ **Eesti raamatute nimekiri** 1911. Postimehe raamatukauplus. Tartu: Postimees, lk 19.

⁴¹ **Eesti raamatute nimekiri** 1910. J. Ploompuu raamatukauplus. Tallinn: J. Ploompuu, lk 13.

4. Jakob Hurda ja Ado Grenzsteini keelevaated

Kolme kõnealuse kirjamehe tegevusega seoses mainitu kehtib ka nende keelevaadete kohta: kui Hurda ja Grenzsteini seisukohtadest on tänapäevani alles piisavalt materjale, siis Elendi puhul teave peaaegu et puudub. Tema ainsad keeleteemalised mõtteavaldused on kirjas käsiraamatu eessõnas.

Täpsuse huvides tuleb mainida, et ehkki toonased keelemehed jt haritlased kutsusid üles kirjutama eesti keeles, suhtlesid nad omavahel enamjaolt saksa keeles. Hurda kirjade põhjal leidis kinnitust, et vähemalt toimiti sel moel keerukamais vestluses.⁴² Villem Reimanist uurimuse kirjutanud August Palm on tõdenud, et Reimani ja Hurda muidu eestikeelne kirjavahetus muutus kohe saksakeelseks, kui oli vaja edasi anda keerukamaid mõtteid või tundeisundeid. Palmi hinnangul ei olnud selle põhjuseks ainuüksi eesti haritlaste saksa haridus, vaid ka eesti keele madal tase kultuurkeelena⁴³.

Tollane kirjamees Jüri Tilk kritiseeris 1895. aastal Olevikus sõna võttes avalikult eestlasi, kes olid võrreldes lätlastega oma emakeele kasutamisel vähem julged ja kippusid väga kergekäeliselt vestlustes saksa keelele üle minema.⁴⁴ Saksa keele kasutus oli eesti haritlaste hulgas valdav veel hilisematelgi aastatel. Näiteks arstiks õppinud pärastine saadik ja riigivanem Karl Friedrich Akel vahetas oma tulevase abikaasa Adelega aastatel 1903–1905 hulgaliselt kirju, millest on säilinud 182 ja nendest vaid napilt kümnendik olid eestikeelsed. Tiheda kirjavahetuse taga oli Vene-Jaapani sõda, mille tõttu saadeti Akel teenima tagalaarstina Kaug-Itta. Adele Tenz oli saksastunud perest pärit eestlanna. Akel kirjutas Adelele 6. jaanuaril 1904. aastal eesti keeles, sest „muidu ehk unustad Sa Tartu sakste keskel weel oma toreda keele ära“, kuid kohkus siis ja uuris järgmises, 12. jaanuaril saadetud kirjas, kas Adele talle eesti keeles kirjutamist pahaks ei pane⁴⁵.

⁴² **Jakob Hurda kirjad.** – KM EKLA, fond 45.

⁴³ **Palm, August** 2004. Villem Reiman. Tartu: Ilmamaa, lk 68–69.

⁴⁴ **Pallas, Anu** 2010. Isamaaline tundmus. Eesti ja Soome kirjamees Jüri Tilk ehk Yrjö Virula. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 198.

⁴⁵ **Schönfelder, Astri** 2012. „Ega sa ometi pahaks pane, et Sulle Eesti keeli kirjutat?“ Friedrich Karl Akeli kirjad tulevasele abikaasale Adele Tenzile aastatest 1903–1905. – Tuna, nr 1, lk 62, 73–74.

4.1. Hurda keelevaadetest

Hurda seisukohti kajastab 1871. aastast pärit keeleteemaline kirjatükk koguteoses „Keelemees“⁴⁶. Grenzsteini keelevaateid leidub koguteoses „Eesti haridus“ aastatest 1875 („Uuest sõnast“) ja 1888 („Kes soovib keele harimist?“)⁴⁷ ning 1899. aastal välja antud vihikus „Kauni keele kaitsmiseks“⁴⁸. Mõtteid keelest ja venestusest avaldas Grenzstein palju ka ajalehes Olevik⁴⁹.

Hurda „Kas eesti keelele uusi sõno tarvis“ põhitees on, et „keel ././ on vaimu avaldusnõu“⁵⁰. Uus ajastu ja uute mõistete lisandumine nõuab uute väljendusvahendite ehk sõnade sündi. Tema meelest ei piisa vanadele sõnadele uue tähenduse omistamisest. Õmblustöö metafoorikat kasutades tõdeb Hurt, et nii leiab aset „sõna sõna pääle lippimine“, mis on „hilpharaka tego ja hilpharaka nägo“⁵¹. Teisal tõdeb ta, et „[m]ida sündsam mõttel riie, seda nägusam ja selgem mõte“. Samuti kõrvutab ta keelt tööriistaga: „Mida rohkem tööriistu, seda enam tööd saab kõne teha, mida täielikumad need riistad, seda täielisem saab see töö ka olema“⁵².

Hurt rõhutab, et nii kohtus kui mujal ametiasutustes peab asjaajamiskeel olema eesti keel. Tõdedes samas ka eesti keele väljendusvahendite piiratust, kutsub ta lugejaid üles uusi sõnu omaks võtma ja olema alid kirjakeele harimisele. Siin mõtleb kirjamees muu hulgas sõnade laenamist. Keeled on otsekui head naabrid, mis laenamise abil üksteist toetavad. Hurt osutab, et paljud vene või saksa keelest laenatud tüved pärinevad antiikkeeltest. Ta soovitab vahendajakeele mõju kõrvale jätta ja lähtudagi kreeka või ladina keelest, mis on kirjamehe hinnangul palju lähedasemad eesti keele loogikale kui saksa või vene keel.⁵³ Samal põhjusel soovitab ta laenata julgesti ka soome keelest, mis on eesti keele „ligemene sugulane“⁵⁴, samuti murretest⁵⁵. Keelehuvilisele lugejale mõjuvad mõlemad eelmainitud mõtted ilmselt vägagi tänapäevaselt.

⁴⁶ Hurt 2012.

⁴⁷ Grenzstein, Ado 2012. Eesti haridus. Tartu: Ilmamaa, lk 303–334.

⁴⁸ Grenzstein, Ado 1996. Kauni keele kaitsmiseks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus. [Grenzstein, Ado 1899. Politika Kirjawara Nr 10. Jurjewis.] [Grenzstein 1996]

⁴⁹ Vt nt: Piaan, mille järele Eesti elu tuleks mõnusele korrale seadida 1885. – Olevik, nr 41, 14. oktoober, lk 1.

⁵⁰ Hurt 2012, lk 130.

⁵¹ Ibid., lk 131.

⁵² Ibid.

⁵³ Ibid., lk 131–133.

⁵⁴ Ibid., lk 138.

⁵⁵ Ibid., lk 139.

Teisalt manitseb Hurt enne sõnade laenamist kaaluma, kas see on ikka põhjendatud. Juhul kui keeles on juba mõiste kohta sõna olemas, ei peaks tema hinnangul laenama. Näitena nimetab ta põhjaeesti keeles kasutatavat, saksalaenuulist sõna *pruut*, sellal kui lõunaeesti keeles on olemas ilusa kõlaga *mõrsja*.⁵⁶ Veel enam: kirjamees kutsub üles olema valvas ka juhul, kui laenamine osutub vajalikuks, sest „igal keelel on oma iseäraline loom ja sõnade väljätlemise viis“.⁵⁷ Siin toob ta näiteks eesti keelele omase esisilbirõhu, mida nii mõneski teises keeles ei ole. Seetõttu tuleb kaaluda, millisest keelest on paslik eeskujuga võtta.⁵⁷ Samuti peab laenamisel järgima eesti keelele omast hääldust ning mitte kartma laenatut vajadust mööda ja eesti keelemallist lähtudes mugandada⁵⁸.

Hurt toob eraldi esile murrete keelerikkust ja mainib siinjuures sõnavara-kihti, mida keeleteaduses nimetatakse onomatopoeetilis-deskriptiivseteks ehk hääli(kuid) ja mittekuuldelisi aistinguid matkivateks sõnadeks. „Iseäranis rikkad on meie murded niisugustele sõnadele, mis midagi loomulikku häält nagu järele teevad.“ Näiteks toob ta sõnad *kahisema* ja *kohisema*, „mis igas Eesti murdes tuttavad on“, ning nende võimalikke juhutuletisi. Viimaseid on võimalik alussõnale tuginedes spontaanses kõnes ise luua (*kahistama*, *kohistama*, *kahistelema*, *kahahtama*, *kahahtuma* jne). Taolised sõnad annavad kirjamehe meelest tunnistust sellest, et „Eestlane üleüldse terav tähelepaneja ja vahetegija on“⁵⁹. Sellised mõttekäigud on hõlpsasti seostatavad Hurda rahvaluulelembusega. Hurt ei jää suhestumata ka põhja- ja lõunaeesti keele mõõduvõtmisega, kuna „nende [lõunaeesti] murdel ja murretel palju asju, mis Tallinna keelest palju paremad ja seepärast kirjakeelele väga soovitatavad“⁶⁰.

Eesti keele rikkusest kõneldes ei unusta keelemees ka sõnamoodustust. Ta räägib „juurest“ (‘tüvest’) ja „lisadest“ (‘liidetest’), mida kombineerides saame uue „teadasaamise viisi ehk karva“ (‘tähtsuse või tähendusnüansi’)⁶¹. Hurt toonitab, et sel moel saadavate keelendite varasalv on rikkalik ja see võiks olla „esimene seadus uusi sõno sünnitades“⁶².

⁵⁶ Hurt 2012, lk 134.

⁵⁷ *Ibid.*, lk 135.

⁵⁸ *Ibid.*, lk 137.

⁵⁹ *Ibid.*, lk 140.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ *Ibid.*, lk 141–142.

⁶² *Ibid.*, lk 142.

4.2. Grenzsteini keelevaadetest

Grenzsteini „Kauni keele kaitsmiseks“ suhestub otseselt Hurda ning viimase keelevaadete ja -pärandiga ning peegeldab hilise Grenzsteini seisukohti. Teos kajastab ühtaegu nii autori keelevaateid kui ka toonase vaimuliidi vastastikust, kohati teravaks minevat mõõduvõtmist. Grenzsteini põhilised kriitikaobjektid olid Jakob Hurt ja Oskar Kallas. Hinnanguline suhestumine algab juba motost⁶³. Siinjuures avaldab ta neist esimese suhtes kahetisi seisukohti. Grenzstein peab Kallast Hurda õpilaseks, kusjuures „Hurt õpetas selges keeles mõtet avaldama, mis ju keele esimene ja ülem otstarbe on. Kallas õpetab pildi teenistust ja värvi kummardamist, mille kannul sagedaste päikse paiste asemel paks udu käib“⁶⁴. Autor on kriitiline kogu toonase keeleolukorra suhtes ja peab selle eest vastutavaks eeskätt Kallast. Hurda tegelik mõju vältas tema hinnangul vaid kirjameeste seltsi presidendiks oleku ajal, seega kümme aastat (1872–1882). Sellele järgnes Grenzsteini sõnusti „Kallase keelekool“, mis tema arvates tähendas põhimõttelist allakäiku. Nimetatud suunda jätkasid [Villem] Reiman ja [Jaan] Tõnisson. Kompromissitu kriitika langeb osaks just Tõnissonile, kuna Reiman „ei upu mitte nii kergeste kui ta eeskujuga oma pildimeresse ära“.⁶⁵

Grenzstein toob välja 20 probleemkohta, mida ta oma kaasaegsetele pahaks paneb. Samuti nimetab ta probleemide põhjusi ja annab suuniseid, kuidas neist keelepahedest hoiduda. Välja joonistuvad suuremad teemagrupid, mida autor vastustab. Need on igasugune sõnastuslik paljusus ja liigsõnalisus, samuti kõnekäänud ja kujundlikkus (Grenzsteini kirjapruugis *piltlik kõneviis, theatriategimine*). Terminikasutuse kontekstis vääriavad eraldi esiletoomist märksõnad, millega ta keelelapsusi iseloomustab ja mis annavad kohati välja termini mõõdu. Nii nimetab ta *jõõrsõnu*⁶⁶ ('ületarvitatavad ehk moesõnad'), fraasi ja lause tasandil on nende analoog *kõnekõlks*⁶⁷. Jõõrsõnadena nimetab Grenzstein teiste seas *võtma*-konstruktsioone (*võtan mõelda pro mõtlen*) ja *tõttu* ülekasutamist. Grenzstein kritiseerib teravalt igasugust ümberütlevat ja

⁶³ „Armas Hurt ja kallis Kallas! / Vaatkem, mis te keelevallas / Meile aateks andsite, / Kilbiks kätte kandsite“, Grenzstein 1996, lk 3.

⁶⁴ *Ibid.*, lk 5.

⁶⁵ *Ibid.*, lk 4.

⁶⁶ „Kui reetee sügava lume sees ära on kulutatud, nii et regi ühelt poolt teise libiseb, siis kutsutakse seda teed jõõrakuks, mille peal regi jõõrab, s. o. alatasa koormat kulle poole viskab. Meie uuemal kirjandusel on sõnu, mida mõned kirjamehed sarnasel viisil tarvitavad ja sellele. ehk jõõrsõnadeks võiks nimetada.“ *Ibid.*, lk 29.

⁶⁷ *Ibid.*, lk 17–20.

epiteedirohket keelekasutust. Viimast nimetab ta *andsakaks keeleks* (nt *kallil vana-aasta õhtul*). Samuti taunib ta sõnade mitmetähenduslikkust ehk kirjaniiku sõnutsi *sõnasolkimist* (nt sõna *maa* mitmetähenduslikkus). Grenzsteini hinnangul on „[n]iisuguse [mitmetähendusliku] keele õppimine ja kõnelemine nagu munade peal tantsimine. See keel on madalal järjel, kust teda vahest võimata on kõrgele haridusele tõsta“.⁶⁸

Sasiseks keeleks nimetab Grenzstein väljenduslaadi, mille puhul on öeldu mõttest raske aru saada⁶⁹. „Sõnamõte (aime) peab kirjakeeles enesele viimaks kauni kristalli selguse ja kindluse saama,“ rõhutab ta⁷⁰. Niisiis on Grenzstein lihtsa, lühida ja tuumaka väljenduslaadi eestkõneleja. Huvitav on siinjuures asjaolu, et sama, tema enda sulest pärit vihik on täis piltlikke väljendeid ja lauseid, mis mõjuvad tänapäeval ometi värskelt ja nüüdisaegselt. Nii manitseb ta kirjanikke sõnadega „Ärge kompsige sõnadega vaese lugeja pealuud, vaid koputage selle külgi vaimuka mõttega“⁷¹.

Probleemide põhjuseid esile tuues nimetab Grenzstein „Eesti suguvendade kõikumist vana ja uue vahel“ ehk vastuseisu uuendustele. Nähtavasti mõtleb ta siin nii poliitilist kui keelelist aspekti. Samuti leiab märkimist „võls rahvuslik seisukord“. Kitsaskohad on kokku võetavad märksõnadega *harituse, kirjanduslike aadete ja ande puudumine ning liigne keskendumine grammatikale*, mitte keeleilule. Viimast nimetab Grenzstein *täheratsutamiseks*. Ilus keel on sorav keel, kuna „grammatika tundjad halvad keeleilu tundjad on“.⁷²

5. Käsiraamatutest-sõnastikest eestikeelse sõjandussõnavara kujunemise taustal

Ehk enim torkab silma see, et kirjameeste seisukohad on väga tänapäevased – Hurdal lausa niivõrd, et tema kirjatükk võiks olla nüüdisaegse terminiõpetuse õpiku üks alapeatükke. Johannes Aavik, eesti ja vahest isegi kogu maailma üks suuremaid keeleuuendajaid, põhimõtteliselt kordab neid tõekspidamisi: laenamine murretest ja sugulaskeeltest. Samu seisukohti esitas ka esimese sõjandusterminoloogia komisjoni väljaantud sõnastik „Eesti kamandu sõnad

⁶⁸ Grenzstein 1996, lk 34.

⁶⁹ *Ibid.*, lk 20–21.

⁷⁰ *Ibid.*, lk 52.

⁷¹ *Ibid.*, lk 49.

⁷² *Ibid.*, lk 38–47.

jalaväele“ (1918)⁷³. Samavõrd tänapäevane on Hurda soovitus vahendajakeele mõju kõrvale jätta ja lähtuda rahvusvaheliste võõrsõnade eestindamisel algkeeltest, st kreeka või ladina tüvedest. Nimelt on nende loogika lähedasem eesti keele omale kui vahendajakeelte ehk saksa või vene keele seaduspärad.⁷⁴

Nii Hurt kui ka Grenzstein tähtsustavad keele ja uute sõnade heakõla, keeleilu, ent teevad seda veidi erinevate nurkade alt. Grenzstein kõneleb eeskätt rütmist ning rütm ja tähenduse koosmõjust. Hurt tõstab esile vajadust järgida keele rõhumalli ja häälikulist struktuuri.

Järgnevas käsitleme Jakob Hurda tõlketeose „Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures“, Ado Grenzsteini „Soldati sõnaraamatu“ ja Johann Elendi tõlke „Käsiraamat alamväeteenijate Eestlaste tarwis“ terminikasutust ja -esitust. Kõnealused trükised annavad hea ettekujutuse ajajärgu praktilis-didaktilise žanri ehk käsiraamatute-sõnastike traditsioonist, mistõttu esmalt kirjeldame lühidalt neid teoseid. Sellele järgneb keelenäidete lühianalüüs. Keelendite arvatavad tähendused on ülakomade vahel, Hurda teosele viitame lühendiga „H“, Grenzsteini omale lühendiga „G“ ning Elendi teosele lühendiga „E“. Lühendile järgneb komaga leheküljenumber, kus keelend esineb. Juhul kui siinse kirjutise autorid pole keelendi tähenduses veendunud, on tähendussetuse järel küsimärk. Näiteks *sinnasaatmine* ('läheta mine?'; G, 15).

5.1. Käsitletavate teoste lühitutvustus

19. sajandi lõpu ja 20. sajandi alguse käsiraamatute-sõnastike jt praktilise suunitlusega trükiste põhijooni on žanripiiride hägusus: need toimisid korraga mitmes funktsioonis. Nii on ka kõnealuste teostega, mis täitsid korraga nii sõnastiku, käsiraamatu, õpiku kui ka vestmiku ülesannet. Tegu on ajastule omase praktilis-didaktilise žanriga, mis hõlmab tänapäeval lahus hoitavaid žanre. Ajastuomane on seegi, et üks trükis võib olla tänapäeva vaatepunktist määratletav pigem vestmiku, teine sõnastikuna, kolmandal võivad ülekaalus olla õpiku või käsiraamatu jooned.

Hurda tõlketeos „Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures“ on määratletav õpiku, kakskeelse vestmiku või käsiraamatuna. Teose põhiosa moodustavad nummerdatud laused, mis on esitatud vene-eesti paralleeltekstina kahes tulbas ja mis on liigitatud teemaplokkide kaupa. Esindatud on kaks suuremat valdkonda: riigivalitsemine ja -kaitse, sh sõjandus.

⁷³ **Eesti kamandu sõnad jalaväele** 1919. Koostaja sõjaväeliste oskussõnade komisjon. Tartu: H. Laakmann'i trükk.

⁷⁴ **Hurt** 2012, lk 131–133.

Riigivalitsemise osa on tublisti lühem ja seda esindavad paar esimest peatükki: „Keiserlik suguvõsa“, „Lipud“ ja „Sõjaväe minister“. Enamik teemasid on pühendatud teenistusele relvajõududes ja sõjandusele. Näiteks kuuluvad siia „Soldati seadmine ja vandumine“ (‘teenistusse võtmine ja sõdurivande andmine’), „Alamate soldatite teenitud nimed“ (‘aastmed sõdurist vanemallohvitserini’) ja „Sõjaväeteenistuse kord“. Eraldi suuremad teemaplokid keskenduvad relvakäsitsemisele („Püssi lahtivõtmine“, „Püssi hoidmine“) ja teenistusega seotud seikadele („Soldati teenistus“, „Seespoolne teenistus“ ‘teenistus rahuajal’ ja „Väline teenistus“ ‘sõjaaegne teenistus’; „Jalaväe jautamine“ (‘JV-üksuste tasemed’)). Samuti on esindatud olmega seotud teemad („Soldati moon ja peatoidus“, „Kingitused“). Lõpus on eraldi lühike sõnastikuosa pealkirjaga „Kamandamise sõnad“. Viimane sisaldab sõjanduses kasutatavaid käsklusi vene-eesti vastetega. Trükise algul esitatud vene tähestik ja sellele järgnev põhisõnavara lühiloend vene-eesti vastetega lähendavad teost õpikule või vestmikule. Tähestikuliselt järjestamata esitatakse siin muu hulgas ka sellised sõnad nagu *jumal, käsi, jalad, lamp, rääkima, sinel, saabas, õled, piip, jahud* jt.

Elendi trükis „Käsiraamat alamväeteenijate Eestlaste tarwis“ sarnaneb ülesehituselt ja esituslaadilt Hurda omaga. Mõlema põhiosa koosneb vene-eesti paralleeltekstist, mis on esitatud kahes tulbas. Elend ütleb eessõnas, et teos põhineb sõjaväe valitsuse 1880. aasta käskkirjal nr 335, kusjuures „[s]eletused vigade ja väljalaskmiste üle, mis venekeeles ehk ümberpanekus ette tulevad, saavad kõige suurema tänuga vastu võetud“⁷⁵. Erinevalt Hurda teosest, kus tõkelauseid esitatakse nummerdatud kujul, on Elendi trükise peatükid terviktekstid. Nagu Hurdal, nii on ka Elendi raamatu lõpus lühike sõnastikuosa. See jaguneb kolme ossa: käsklusi sisaldavad „Komandamise sõnad“ ja „Vehklemise komandamise sõnad“ ning „Auupalgad“ (‘tunnustused, autasud’). Niisiis on kaks tõlketeost, nagu nende algtekstidki, sarnased olemuselt ja temaatiliselt. Need sisaldavad põhilist reeglistikku ja sõnavara, mis toona teenistuseks vaja oli: alates sõdurivande andmisest ja toidusest kuni distsiplinaarkaristusteni.

Grenzsteini „Soldati sõnaraamat“ on kahe teise siin artiklis käsitletava teosega võrreldes selgelt sõnastik, ent üldkeelsesõnade ja -väljendite rohkus muudab selle lähedaseks vestmikuga. Teisalt: kuna Grenzsteini sõnastikus on ülekaal üldkeelsesõnadel, võib tänapäeval arutleda sellegi üle, kas tegu on üldse oskussõnastikuga. Nii esinevad Grenzsteinil taolised üldkeelsesõnad

⁷⁵ Elend 1896, lk 4.

nagu *põhjus*, *tulema*, *jalutama*, *nuusutama*, *vastu võtma*, *töö*, *tööd tegema* jpt. Ajajärku arvestades ei ole põhjust Grenzsteini trükise oskussõnastiku staatust siiski kahtluse alla seada. Iga teos peegeldab oma ajastut ja lähtub selle vajadustest. Nimetatud tööka tuleb arvestada trükiste žanri määramisel.

Grenzsteini sõnastikus esineb ka vormilt tänapäevakeelest erinevaid üldkeelesõnu, nagu *abikaas* ('abikaasa'; G, 55), *aast* ('aasta'; G, 13), *kasak* ('kasakas'; G, 21), *kopik* ('kopikas'; G, 23). Pole päris selge, kas sellised lõpukaolised sõnad väljendavad autori keelekatsetusi või sündiva kultuurkeele eneseotsinguid. Tänapäevakeelest erinevad *palei* ('palee'; G, 14), *keiseririna* ('keisrinna'; G, 20), *materjaal* ('materjal'; G, 26), *peupesa* ('peopesa'; G, 24), *sinnasaatmine* ('lähetaamine?'; G, 15), fraasid *kangelase tükk* ('kangelastegu'; G, 38), *hea südametunnistusega* (G, 15), *ööd pidama* (G, 31) jne. Grenzsteini sõnastiku üks esilduvaid jooni on deminutiivide, peamiselt *ke(ne)*-liiteliste sõnade rohkus, nt *raamatukene* (G, 72), *poisike* (G, 26), *peakene* (G, 13), *augukene* (G, 16). Siin on olnud ilmseks eeskujuks vene keele deminutiivirohkus. Vastandatavad sõnad on esitatud ka algkeeles deminutiivis. Esineb sõnu, mille tähendusvarjund on praegusajal teistsugune, nt *tõpraliha* ('loomaliha'; G, 13).

Toonastele sõnastikele iseloomulikult ei sisalda Grenzsteini sõnastik (nagu ka Hurda ja Elendi käsiraamatu sõnastikuosa) definitsioone. Niisiis on peetud eelduspäraseks, et venekeelne vaste annab kasutajale piisava tähendusvihje. Käskluste puhul on üldjuhul ilmsem, millist tegevust on silmas peetud (nt *silmad paremale/pahemale poole!*, *palve!*, *nihu paremale/pahemale paremale poole!*, *sähva – tagasi karata!*; E, 123). Taolised keelendid erinevad küll tänapäevastest, aga nende tähendus on üldjuhul siiski hoomatav. Enim fantaasiat vajab ehk *nihu paremale/pahemale paremale poole!*. Siin tekitab mõttepausi verbi *nihkuma* käskiva kõneviisi vorm (vrd tänapäeval *nihku*). Aimatava tähendusega on ka *vagusi!* (G, 52) ja *vaiki!* (E, 123), *vaba!* (G, 8), *patron välja!* (G, 10), *hüppa edasi!* (G, 72), *löö ära!* (G, 33).

Ühest küljest lähendab selgituste-definitsioonide valdav puudumine sõnastikest (nii Grenzsteini sõnastikust kui ka Hurda ja Elendi käsiraamatu sõnastikuosast) neid vestmikega. Teisalt kannab taoline esitus vaikivat eeldust, et termini tähenduse selgitamiseks piisab üldjuhul vaid võõrkeelsest vastest. Nimetatud vaiketeadmise taga võib näha toonast arusaama keele olemusest ja tähendusõpetusest: vaste teadmine laenuandvas keeles annab sihtkeele kõnelejale piisava tähendusvihje⁷⁶. Samavõrd loogiline on ka palju

⁷⁶ Selle eelduse paikapidamisest sõjanduskeele näitel vt Hendrikson, Reet 2018. Kas sõja-sõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandusterminoloogia näitel. Doktoritöö. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis, 42. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk

proosalisem põhjus: eeldati, et sõnastiku kasutajal on mõistmiseks juba piisavalt eelteadmisi.

5.2. Keeleleide Hurda, Grenzsteini ja Elendi teosest

Järgnevas vaatleme käsitletavate teoste keelendeid alamrühmade kaupa, lähtudes eeskätt sõnakujude mугanemismäärast, tähendusmuutustest ning kuju ja kirjpildi nüüdisaegsusest. Esimesse rühma kuuluvad keelendid, mis on kasutusel praegugi ning mille vorm ja tähendus on säilinud muutumatuna. Põhiosa taolisi termineid kuulub nüüdisaja sõjandussõnavara tuumikusse: *lahing* (H, 98–99; G, 53), *sõda* (G, 8), *sõjavägi* (G, 8), *sihtima* (G, 44), *suurtükk* (G, 33), *pataljon* (G, 4), *patareid* (G, 4), *patrull* (E, 105) jpt.

Hurda ja Elendi teos täiendavad hästi Grenzsteini sõnastikku, sest erinevalt sõnastikust selguvad kahest paralleeltekstidena esitatud käsiraamatust sõnade muutevormid (nt *mitu prigatit*, 'mitu brigaadi'; H, 14). Isegi kui sõnastikus esitatakse nimetavaline keelekuju ühtib tänapäeval kasutatavaga, võivad sõnade muutevormid erineda nüüdisaegsusest. Näiteks käändub *lahing* nii Hurda kui ka Elendi teoses *i-*, mitte *u-*tüvelisena nagu tänapäeval (*sõjalahingis*, *lahingis*; H, 98–99; E, 31). Samas käänab Hurt *sõda* samal moel, nagu see käändub tänapäeval ehk laadivahelduslikuna (*sõja ajal*; H, 10). Praegusaegsel kujul esinevad Grenzsteinil auastmed *kindral* (G, 12), *kaptän* (G, 21).

Teise suurema rühma moodustavad sõnad ja terminid, mida nüüdisajal sel kujul enam ei kasutata ning mille tähendus selgub kas venekeelse vaste või tänapäevakeel(t)e analoogia põhjal. Tähendusvihje võib tuleneda kas vene, saksa või ka eesti keelest. Näiteks termini *hädalaager* tähendus ('välilaager'; G, 4) võib jääda konteksti ja venekeelse vasteta küsitavaks. Siin rühmas saab omakorda eristada alamrühmi vastavalt mугanemismääradele. Tänapäevaga võrreldes vähem mугanenud on venelaenulised *patron* ('padrun'; H, 41; G, 10, 36; E, 123), *pataljoon* (H, 15) ja *pagon* ('pagun'; H, 14; G, 35). Siin rühmas leidub lisaks vene laenudele ka saksapäraseid keelendeid, nt *vanem unterohvitser*, *noorem unterohvitser*, *jehwreitor* (H, 18), *feldwebel* (E, 13). Erinevalt Grenzsteini sõnastikus esinevatest auastmetest ei ühti niisiis Hurda esitatud allohvitseride nimetused tänapäeva omadega. Minimaalselt mугandatuna esineb Grenzsteinil venelaenuline *praporschtschik* ('lipnik'; G, 42), Hurdal *vswood* ('rühm'; H, 16). Tänapäevase termini *tääk* asemel on nii Hurdal kui

54–55. Põhjalikumad empiirilised, kvantitatiivsed andmeanalüüsid põhinevat uuringut käsitleb artikkel **Hendrikson, Reet** 2017. Mõist(mis)est terminini: erialakeele tõhususest sõjandus-terminoloogia näitel. – Sõjateadlane, nr 5, lk 76–77.

Grenzsteinil ilmselt prantsuse algupäraga *pajonet* (H, 49; G, 63). Teise äärmusse kuuluvad terminid, mille toonane kuju oli rohkem muganenud või veelgi n-ö omakeelsem kui tänapäeval, nt *tundesõna* ('parool'; G, 36; E, 96), *tivisjon* ('divisjon'; G, 14), *prigat* ('brigaad'; H, 14). Siinjuures võib neis teoseis erineda tüvi kas mugandatusmääralt või kirjpildilt. Kui Hurdal esineb brigaadile viitavana *prigat*, siis Elend kasutab tänapäeva keelekujuga enam sarnanevat vormi *brigad* (E, 7). Grenzsteini kompaktsema *tundesõna* asemel kasutab Elend kaht keelekuju: *vastuküsimise sõna* (E, 96) ja *parool*, millele on lisatud sulgudes tähenduselgitusena *tundmise sõna* (E, 95). Viimasel kujul esineb see ka Hurda tõlkes (H, 128). Öeldust võib järeldada, et *tundmise sõna* oli toona kui mitte harjumuspärane ja juurdunud (keele arengujärku arvestades oleks seda liig julge väita), siis vähemalt omasõnu soovivate kirjameeste seas loomulikum valik.

Eraldi alarühma moodustavad terminid, mille erinevus praegusest keelekujust on grammatiline ning tingitud tänapäeva (kirja)keele erinevustest ja keelenormist. Siia kuuluvad nt *auupalgad* ('autasud'; E, 108), *stabiülem* (E, 9), *suuretüki prigat* ('suurtükibrigaad'; H, 14). Varieerub ka kokku-lahukirjutamine: *liht soldat* ('sõdur'; G, 49), vrd *lihtsoldat* (E, 41 jm). Elendi käsi-raamatus varieeruvad *taga vara vägi* (E, 39) ja *tagavaravägi* (E, 40)

Toonase (sõjandus)keele eneseotsinguid ja sünonüümirohkest näitlikustab seegi, et kolm autorit kasutavad ka sõjanduse põhimõistetele viitavaina erinevaid terminikujusid. Siin on ilmekad näited rühmale viitavana kasutatud, mugandamata laensõna *vsvoud* (H, 16) ja omakeelne *väesalk* (G, 7), samuti üle-eelmises lõigus nimetatud *tundesõna* (G, 36; E, 95 ja 96; H, 128). Sünonüümset kasutust esineb ka ühe teose sees. Nii nimetab Grenzstein *pagon*'i sünonüümina *õlaehet* (G, 35). Elendil esinevad *ülema* tähenduses paralleelselt *ülem* ja *komander* (korpuse *komander*, korpuse *stabiülem*, vrd *diviisi ülem*, *diviisi stabiülem*; *polgu*, *pataljoni roodu komander*, vrd *poolroodu ülem*; E, 9). Hurt ja Grenzstein tarvitavad *ülema* tähenduses *komand-kamand*-tüve: Hurt kujul *kamandaja* (H, 17), Grenzstein *komandeerija* (G, 22). Elendil esinevad rahuaegsele teenistusele viitavatena *seespoolne teenistus* (E, 41), *sisemine teenistus* (E, 54), vrd *väline teenistus* (E, 90 jj), samuti lähestikku *korravaht* (E, 58) ja *korrapidaja* (E, 59), (*kedagi*) *nimest ilma jätma* (H, 28) ja *väeteenija nime kaotamine* ('auastet ära võtma, degradeerima'; E, 36). Põnev lugu on tänapäeva Kaitseväe peamise väeliigi ja maaväe relvaliigiga, täpsemalt mõistetege *maavägi* ja *jalavägi*. Nimelt esineb Grenzsteini sõnastikus *maavägi* venekeelse kujuga *infanteeria* (G, 21), viimane aga vastab inglise tüvele *infantry* ('jalavägi'). *Jalaväe* vasteks on Grenzsteinil *phota* (G, 47).

Kolmandas rühmas on ümberütlevad nimetused, mis jäävad selgituste ja terminite vahepeale, nt eelnimetatud *tundmise sõna* (E, 95) ja *vastuküsimise sõna* (E, 96) ning *püssilae esimene ots* ('laekael'; G, 60). Siia kuulub hulk tänapäevakeele taustal humoorikalt mõjuvaid keelendeid, millest mõnele sai eespool juba viidatud. Sellised on teiste seas *sinnasaatmine* ('lähetamine?'; G, 15) ja *kangelase tükk* ('kangelastegu'; G, 38), samuti tänapäeva sõjanduse põhimõisteid tähistavad *kõige ligem ülem* ('vahetu ülem'; E, 47), *vaenlase üle teadust korjama* ('luurama või rekkima ehk reket tegema'; E, 90). Teenistussuhteid peegeldavad terminid *auusse tõstma* ('auastet andma'; E, 10), (*kedagi*) *nimest ilma jätma* ('auastet ära võtma, degradeerima'; H, 28) ja samas tähenduses, ent nimisõnana kasutatud *väeteenija nime kaotamine* (E, 36). Keeleteaduslikult põnevad leiud on *ühthe/kahte rinda seadma* ('ühthe/kahte rivvi joondama'; E, 54), *vali vangistus* ja *ülivali vangistus* (vastavalt 'karmi režiimiga vangistus' ja 'eriti karmi režiimiga vangistus'; E, 32) ja samas öeldistäitena esinev *ülivalju vangi pandud*, samuti *sõjariistadega ehitama* ('relvastama'; G, 9). Viimane väärrib eraldi esiletõstmist: toona kasutatud sõnavorm peaks olema siinkirjutajate andmeil *sõjariistadega ehtima*. Võiks oletada, et tegu on inimliku eksimusega, kuna tänapäeva kirjakeeles kannavad *ehtima* ja *ehitama* esmapilgul kaht selgelt eristatavat tähendust. Ometi on need pärit samast algtüvest⁷⁷. Keeleteaduslikult väljendudes: tegu pole mitte homonüümide, vaid paronüümidega⁷⁸. Tänapäeva sõjanduse põhisõnavarasse kuuluv *relv* oli sõnastiku koostamise ajal veel sündimata⁷⁹. Eesti kaitseväge dokumentides võeti *relv* kasutusele 1924. aastal ja *sõjariist* omandas kiiresti arhailise tähendusvarjundi⁸⁰.

⁷⁷ Peetud kas soome-ugri tüveks või balti laenuks. Vt **Eesti etümoloogiasõnaraamat** <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=ehitama&F=M&C06=et> ja <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=ehtima> (06.09.2021).

⁷⁸ *Homonüümid* 'samakujulised sõnad, mille häälikuline kokkulangevus on juhuslik, st neil sõnadel pole tähenduslikku seost' (nt *tee* kui rada ja *tee* kui jook). *Paronüümid* 'sõnad, mille tähendused on seotud ja millel on sama (alg)tüvi' (nt *juhend*, *juhis*; *eraldama*, *eristama*).

⁷⁹ Sõna *relv* on läinud ajalukku kui sõjanduse esimene tehistüvi. Sõna looja on Johannes Aavik. Algsõnaks oli *revolver* ja sõna on loodud tükkamis- ehk kombineerimismeetodil. Ühtlasi on see üks väheseid sel moel loodud tüvesid, mille tähendus on laiem kui algtüve oma. Tehissõnadest ja J. Aaviku tegevuse kohta vt **Aavik, Johannes** 1924. Keeleuenduse äärmised võimalused. [Tartu:] Istandik, lk 164. **Saari, Henn** 1970. Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 720. **Raag, Raimo** 2008. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex, lk 154. **Kull, Rein** 2000. Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 236.

⁸⁰ Vt nt **Lepik, Eva** 2001. Eesti keeleuendus: Aavik *contra* Saussure. Arvestustöö semiootika praktikumis. Tartu Ülikool, lk 7.

Terminilikumatest, tänapäevakeelega enam sarnanevatest sõnadest ja fraasidest olgu nimetatud *alamväeteenija* ('lihtsõdur'?; E, 28 jj), *alamohvitser* ('allohvitser'; E, 28), *väeteenija* ('tegevteenistuja'; E, 41), *distsipliina karistused* ('distsiplinaarkaristused'; E, 31), relvaehitusterminitest *püssipära* ('kaba'; G, 4), *pära põhjaraud* ('kabaraud'; G, 18), *löömise vedru* ('löökvedru'; G, 5), *lööja hammas* ('vinnakaste'; G, 5), *löömise silt* ('sulgur'; G, 5). Siia rühma kuulub ka eelmises lõigus nimetatud *sõjariist* (E, 43; G, 33). Tehissõnadega seoses on paslik nimetada terminit *tormijooks* (G, 63), mille kohta on tänapäeval käibel *turm* (vrd vn *šturm*). Ehkki *turmi* puhul lubab venekeelne vaste oletada vene keele mõju, on *turm* nii Aaviku kui ka etümoloogiasõnastiku andmeil soome laen, mis on laenatud kirjakeelde keeleuudenduse ajal, st 1920ndatel (vrd sm *turma* 'õnnetus, häving, hukk, kadu')⁸¹. Õigupoolest on üsna tavapärase, et eri keeltes on kasutusel sama tüvi, ja tänapäeval ei pruugi olla kergesti tuvastatav, milline neist täpselt on päritolukeel.

6. Kokkuvõte ja järeldused

Artiklis avasime eestikeelse sõjanduskeele kujunemise tagamaid, keskendudes perioodile, mida saab pidada eestikeelse sõjandussõnavara teadliku arendamise omamoodi eeletapiks: aastatele 1885–1913. Ajajärku alustas Jakob Hurda sulest ilmunud tõlketeos ja lõpetas Esimese maailmasõja algus, mil sõjandussõnavara arenes juba märksa teistes oludes. Perioodil 1885–1913 avaldati Vene armees teenivate eesti sõjameeste tarvis kolm eestikeelset teost, kaks neist tõlkes ja üks originaaltrükkis: Jakob Hurda tõlketeos „Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures“ (1885), Ado Grenzsteini „Soldati sõnaraamat“ (1890) ja Johann Elendi tõlgitud „Käsiraamat alamväeteenijate Eestlaste tarvis“ (1896). Vaatlesime, millistes oludes hakkas kujunema eestikeelne sõjandussõnavara, heitsime pilgu eelmainitud autorite keelevaadetele, tööme nimetatud teostest keelenäiteid ja analüüsisime neid põgusalt. Sellal kui Hurt ja Grenzstein on eestlastele tuntud kultuuri- ja ühiskondliku elu tege-lased, on Elendi nimi tänapäeval pigem tundmatu, samuti on andmeid tema kohta napilt. Täit kindlust pole tema isikuski. Tema ainsad (loe: ainsad temale omistatavad) keeleteemalised mõtteavaldused on kirjas käsiraamatu eessõnas.

⁸¹ Vt **Keeleuudendus. Aegkiri õigekeelsuse ja keeleuudenduse edendamiseks** 1925. Vastutav toimetaja Joh. Aavik. Nr 2, I aastakäik. Ilmub S. Y. G. Keelelise Ringi väljaandel. Kuresaare: T. Liiv'i trykk. <https://docplayer.fi/54946491-Keeleuudendus-aegkiri-oigekeelsuse-ja-keeleuudenduse-edendamiseks.html> (01.10.2021). Vt ka **Eesti etümoloogiasõnaraamat**. <https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=turm&F=M&C06=et> (09.03.2021).

Kõnealust ajajärku on siiani vähe uuritud. Üks põhjusi on seik, et eestlaste osalus Vene keisririigi sõjategevuses oli aastatel 1885–1913 vähene võrreldes sellele järgnenud ajaga. Seetõttu on ka uurimisainest kasinalt. Samuti on võimalik, et venestamise kontekstis jäi keelega seotu nišiteemaks.

Ainese nappuse kompenseerisid eelnenud kirjatüki autorid interdistsiplinaarsusega. Lähtusime teesist, et ajalooeaduse ja filoloogia lõimimine võimaldab saada ajajärgust, keele arengust ja selle mõjuritest tõetruuma pildi. Vaatluse all olid keeleväline tahk, mille raames uurisime kultuurilis-sotsiaalseid tegureid, keeleline tahk ehk sõna- ja termininäited koos analüüsiga ning metakeeleline tahk, millega seoses eritlesime kirjameeste arvamusi keele kohta.

Käsitatud teoste puhul on tähtis see, et tegu ei olnud riiklikult kirjastatud ja propageeritud trükistega. Venestamise kontekstis tundub tõenäoline, et võimud pelgasid toetada kakskeelsete teoste väljaandmist. Seeläbi oleks tunnustatud eestlaste kui impeeriumi ääreala väikerahva püüdeid mitte ainult hoida alal emakeelset õpet, vaid ka enda keelt aktiivselt arendada. Väeteenistusse värbamine ja võimalikud probleemid vene keelega puudutasid eestikeelsest elanikkonnast liiga väikest osa, et pälvida toona, 19. sajandi lõpus, laiemat kõlapinda.

Küllap oli see ka üheks põhjuseks, miks kõigi artiklis käsitatud teoste tiraaž oli kuni 3000 eksemplari. Kui jätta kõrvale Hurda tõlke teine, parandatud versioon, ei antud välja kordustrukke. Kõnekas on, et neid teoseid oli raamatukauplustes saada veel 1906. aastal, s.o kümme ja enam aastat pärast avaldamist.

Trükiste vähesuse taga oli ilmselt seegi, et taoliste kakskeelsete trükiste kasutamine eeldas teataval tasemel vene keele oskust. On vähe tõenäone, et lühike vene keele õpe andis piisavalt teadmisi ja oskusi selleks, et peamiselt põllumeestest koosnev eestlaskond oleks teenistuses sujuvalt hakkama saanud. Samuti jäi keeleõppe ja sõjaväeteenistuse vahele parasjagu aastaid selleks, et omandatud unustama hakata.

Eraldi küsimus on, mis motiveeris kirjamehi nagu Hurt ja Elend tegelema tõlketööga ning Grenzsteini sellist sõnastikku looma. Ilmnes, et selle taga võisid olla muu hulgas majanduslikud kaalutlused (nt Hurda puhul), ent ka aatelisemad motiivid (nt Elendil soov lihtsustada riigikeele õppimist). Ent mõistagi võis põhjusi olla veelgi. Hurt ja Grenzstein olid mitmekülgsed natuurid, haritlased, kes tegutsesid korraga mitmes valdkonnas. Nii mängisid rolli ka inimlikud tegurid, sh omavaheline mõõduvõtmine. Näiteks Grenzsteini vihikust „Kauni keele kaitsmiseks“ võib järeldada, et tema seisukohavõtte motiveeris suuresti kriitiline suhtumine Hurda pärandisse.

Eesti haritlased selgitasid üldsusele eestikeelse kirjasõna tähtsust, aga omavahelistes, eriti keerukamate teemadega vestlustes eelistati kasutada saksa keelt. Vastuolu teooria ja tegelikkuse vahel on õigupoolest mõistetav. Eesti keeles ei olnud toona küllaldaselt sõnavara, isegi mitte veel tänapäeva sõjanduse tüvimõisteid nimetavaid termineid, rääkimata abstraktseid mõisteid tähistavatest keelenditest. Keelekasutust ja -valikut mõjutavad alati keelevälised, kultuurilis-sotsiaalsed tegurid ja prestiiž. On ilmne, et võõrkeeled olid erinevail põhjusil prestiižsemad. Kindlasti mängis rolli hariduslik taust: suur osa haritlasi oli hariduse omandanud saksa keeles, mistõttu on ilmselge, et selles keeles oli hõlpsam end väljendada.

Inimlik faktor, täpsemalt vastuolu teooria ja tegelikkuse vahel ilmneb mujalgi. Näiteks kritiseerib Grenzstein teravalt igasugust piltlikku väljendusviisi, ent siinjuures on tema enda vihik „Kauni keele kaitsmiseks“ tulvil kujundlikke lauseid ja mõttekäike. Nähtavasti üritas keelemees sel moel mõjusam olla ja peab tunnistama, et see läks tal ka korda. Lisaks on nimetatud asjaolu kõnekas keeleteaduse seisukohast: see kinnitab kognitiivse keeleteaduse teesi, et kujundlikkus on loomulik ja käepäraseim viis abstraktsete mõistete ning teemade käsitlemiseks. Hurda keelevaateid kajastava kirjatüki „Kas eesti keelele uusi sõno tarvis“ põhiteese on, et ametiasutustes peab asjaajamisekeel olema eesti keel. Mööndes, et keele väljendusvahendid on veel piiratud, kutsub ta üles uusi sõnu looma ja oma keelt harima.

Hurda ja Grenzsteini keelevaateid summeerides võib tõdeda, et mõlemad rõhutavad keele ratsionaalset, loogilist alget. Nad taunivad Grenzsteini sõnakasutust laenates „sõna sepitsemist“ ja „keele solkimist“, mis põhjustavad nende järgi selguse asemel kaost. Teisalt toonitavad mõlemad heakõla, ent seda veidi erinevast vaatepunktist. Grenzstein kõneleb eeskätt rütmi ja tähenduse koosmõjust, Hurt tõstab esile vajadust järgida keele rõhumalli ja häälikulist struktuuri. Ajastule iseloomulik on seik, et mõlemad kirjamehed võtavad käsitlustes õpetava vaatepunkti, Hurt rohkem isalikult, Grenzstein teravamalt, moraliseerivamalt ja kompromissitumalt.

Iga teos peegeldab oma ajastut, lähtub selle vajadustest ning ühtlasi kajastab selle arengukohti. Sajandivahetuse (sõjandus)sõnastike-käsiraamatute jt praktilise suunitlusega trükiste enim silmatorkavaid jooni on žanripiiride hägusus ja mitmefunktsioonilisus. Kõik nad esindavad žanri, mida siinse käsitluse autorid nimetavad praktilis-didaktiliseks. Mitmefunktsioonilisus on ka loogiline: teosed pidid täitma ühtaegu käsiraamatu, õpiku, sõnastiku ja vestmiku funktsiooni. Kui Hurda ja Elendi teos on tänapäevases mõttes pigem lühikese sõnastikuosaga käsiraamatud, siis Grenzsteini väljaanne on üsna üheselt sõnastik, ehkki seal leidub lisaks terminitele üldkeelsesõnu

ja -väljendeid. Hurda ja Elendi teos on keeleuurija jaoks tänuväärne aines: kuna tegu on käsiraamatute tõlgetega, esinevad sõnad-terminid lauses. Nii ilmneb sõna kasutamine kontekstis, sh selguvad muutevormid. Sõjanduse põhimõistetele viitavana kasutatakse trükistes erinevaid keelekujusid ja sõnakasutus võib varieeruda ka ühe teose sees. Arvestades asjaolu, et taolist varieeruvust leidub tänapäevalgi, pea poolteist sajandit hiljem, ei saa seda kuidagi imeks panna.

Ehkki ajajärgul 1885–1913 avaldati sõjanduskeele seisukohast mõjukaid teoseid napilt, on Hurda ja Elendi käsiraamat ning Grenzsteini sõnastik võtmetähtsusega teosed, mis panid aluse eestikeelse sõjandussõnavara ja laiemalt riigikaitseterminoloogia arendamisele. Nende koostamise põhiajend oli keele arengujärk ja see ka peegeldus neis ilmekalt. Teoses sisalduvat keeleainest iseloomustavad märksõnad *keele eneseotsingud* ja *sünonüümirohkus*.

Kirjandus ja allikad

- Aavik, Johannes** 1924. Keeleuenduse äärmised võimalused. [Tartu:] Istandik.
- Abinõu ...** 1885 = Suštšinski, Franz 1885. Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures. Posobie pri obučšenii molodõh soldat iz Estontsev. 2., parand. tr. Tartu: K. Mattiesen.
- Abinõu ... arvustus** 1885 = **Abinõu noorte Eesti soldatite õpetamise juures** 1885. – Tallinna Sõber, nr 42, 18. oktoober.
- Ajaloo Instituudis 28. jaanuaril 1999 toimunud seminari ettekanded ja arutelu**, 1999. – Tuna, nr 2, lk 111–125.
- Arukaevu, Jaanus** 1997. Ado Grenzsteini tagasitulek. – Akadeemia, nr 12, lk 2467–2514.
- Eesti etümoloogiasõnaraamat**.
<https://www.eki.ee/dict/ety/index.cgi?Q=malev&F=M&C06=et> (23.10.2020).
- Eesti kamandu sõnad jalaväele** 1919. Koostaja sõjaväeliste oskussõnade komisjon. Tartu: H. Laakmann'i trükk.
- Eesti raamatute nimekiri** 1910. J. Ploompuu raamatukauplus. Tallinn: J. Ploompuu.
- Eesti raamatute nimekiri** 1911. Postimehe raamatukauplus. Tartu: Postimees.
- Elend, I.** 1896. Käsiraamat alamväeteenijate Eestlaste tarwis. Rukovodstvo dlja nižnih tšinov iz Estontsev. Kokkupandud Sõjaväe Valitsuse käsukirja põhjusel 1880 aastal. No 335. Jurjewis. Trükitud J. Ungerson'i kirjastuses.
- Erelt, Tiiu** 2007. Terminiopetus. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Grenzstein, Ado** 1890. Soldati sõnaraamat. Russko-estonskij slovar dlja soldat-estontsev. Tartu: A. Grenzsteini trükk ja kirjastus.
- Grenzstein, Ado** 1996. Kauni keele kaitsmiseks. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
 [Grenzstein, Ado 1899. Politika Kirjawara Nr 10. Jurjewis.]
- Grenzstein, Ado** 2012. Eesti haridus. Tartu: Ilmamaa.

- Hendrikson, Reet** 2017. Mõist(mis)est terminini: erialakeele tõhususest sõjandus-terminoloogia näitel. – Sõjateadlane, nr 5, lk 11–86.
- Hendrikson, Reet** 2018. Kas sõjasõna sünnib sõtta? Erialakeele tõhusus sõjandus-terminoloogia näitel. Doktoritöö. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis, 42. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Hurt, Jakob** 1882. Oodatud uus seaduseraamat. – Olevik, nr 48, 23. november.
- Hurt, Jakob** 2012. Kas eesti keelele uusi sõno tarvis. – Keelemees. Tartu: Ilmamaa, lk 129–144. [**Hurt, Jakob** 1871. Eesti Postimehe lisaleht nr 22, 24–27, lk 130, 142, 148, 154, 160.]
- Jakob Hurda kirjad.** – KM EKLA, fond 45.
- Jakob Hurda kirju professor A. Ahlqvistile** 1969. – Tulumuld, nr 3, lk 154–159.
- Jansen, Ea** 2000. Tsaristlik tsensuur ja eesti ajakirjandus venestamisajal (1880.–1890. aastad). – Tuna, nr 2, lk 42–60.
- Jansen, Ea** 2007. Eestlane muutuv asjas. Seisusühiskonnast kodanikuühiskonda. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv.
- Johann Elendti teenistuskäik.** – RA, EAA, fond 1937-1-80.
- Kappeler, Andreas** 2009. Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, nr 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 51–92.
- Keel ja kirjandus** 1885. – Olevik, nr 42, 14. oktoober.
- Keelekool** 1890. – Olevik, nr 37, 10. september.
- Keeleuendus. Aegkiri õigekeelsuse ja keeleuenduse edendamiseks** 1925. Vastutav toimetaja Joh. Aavik. Nr 2, I aastakäik. Ilmub S. Y. G. Keelelise Ringi väljaandel. Kuresaare: T. Liiv'i trykk.
<https://docplayer.fi/54946491-Keeleuendus-aegkiri-oigekeelsuse-ja-keeleuenduse-edendamiseks.html> (01.10.2021).
- Kull, Rein** 2000. Kirjakeel, oskuskeel, üldkeel. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Laar, Mart** 1995. Raamat Jakob Hurdast. Tartu: Ilmamaa.
- Laul, Endel** 2010. Alghariduskoolid 1860.–1880. aastatel. – Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk (koostajad). Eesti kooli ajalugu. 2. kd. 1860. aastaist 1917. aastani. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 123–126.
- Laul, Endel; Liim, Ants; Sirk, Väino** 2010. Karistuspoliitika 1905. aasta revolutsiooni ja duumamonarhia aastail (sügis 1905–1917). – Aleksander Elango, Endel Laul, Allan Liim, Väino Sirk (koostajad). Eesti kooli ajalugu, 2. kd. 1860. aastaist 1917. aastani. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia Kirjastus, lk 448–470.
- Lender, Henno** 2007. Jakob Hurda perekonna kirjavahetus aastail 1866–1917. Esimene köide, 1866–1896. Tartu: Ilmamaa.
- Lepik, Eva** 2001. Eesti keeleuendus: Aavik *contra* Saussure. Arvestustöö semiootika praktikumis. Tartu Ülikool.
- Mohrfeldt, Aleksander** 2007. Jakob Hurda elu ja töö. Tartu: Ilmamaa.
- Pallas, Anu** 2010. Isamaaline tundmus. Eesti ja Soome kirjamees Jüri Tilk ehk Yrjö Virula. – Keel ja Kirjandus, nr 3, lk 194–210.

- Pallas, Anu** 2018. Ado Grenzstein päevalehte püüdmäs. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 382–396.
- Palm, August** 2004. Villem Reiman. Tartu: Ilmamaa.
- Pavlenko, Aneta** 2011. Linguistic russification in the Russian Empire: peasants into Russians? – Russian Linguistics, Vol. 35, No. 3, pp. 331–350.
- Plaan, mille järele Eesti elu tuleks mõnusale korrale seadida** 1885. – Olevik, nr 41, 14. oktoober.
- Raag, Raimo** 2008. Talurahva keelest riigikeeleks. Tartu: Atlex.
https://dspace.ut.ee/bitstream/handle/10062/34490/raag_talurahvakeelest.pdf
 (25.08.2021).
- Raun, Toivo Ülo** 2009. Venestamine Eestis 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul. – Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, nr 16 (23). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, lk 113–166.
- Saari, Henn** 1970. Johannes Aaviku vanemate noomenitüvede saatusi. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 713–725.
- Schönfelder, Astri** 2012. „Ega sa ometi pahaks pane, et Sulle Eesti keeli kirjutat?“ Friedrich Karl Akeli kirjad tulevasele abikaasale Adele Tenzile aastatest 1903–1905. – Tuna, nr 1, lk 62–84.
- Tannberg, Tõnu** 2011. Eesti mees Vene kroonus: uurimusi Baltikumi ja Venemaa sõjaajaloost impeeriumi perioodil 1721–1917. Tartu: Ilmamaa.
- Tartu üksiktsensori trükilubade žurnaal 1887–1894.** – RA, EAA, fond 321-1-128, lehed 62p ja 80p.
- Toimetusele saadetud raamatud** 1897. – Põllumees, nr 1, 1. jaanuar.
- Veskimägi, Enn** 1990. Sada aastat eesti sõjanduse sõnaraamatuid. – Keel ja Kirjandus, nr 12, lk 739–745.

TOIVO KIKKAS, MA

Tartu Ülikooli ajaloo eriala doktorant,
 Kaitseväe Akadeemia muuseumi juhataja (2020–2021)

Dr REET HENDRIKSON

Kaitseväe Akadeemia rakendusuuringute osakonna
 toimetus- ja terminoloogiagrupi juhtivterminoloog,
 sõjandusterminoloogia töörühma juht